

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Sønderjysk Månedsskrift

5 · 2018

Historisk Samfund
for Sønderjylland

Danskernes Historie Online

Dansk Slægtsforskning

Sønderjysk Månedsskrift

Udgivet af Historisk
Samfund for Sønder-
jylland i samarbejde
med Museum
Sønderjylland
og Kulturfokus

Pris for medlemskab
325 kr. årligt inkl. moms
og forsendelse.

Kontakt
Tlf. 74 62 46 83
hssdj@hssdj.dk
www.hssdj.dk

Redaktion
Lisette Juhl Hansen (ansv.)
Museum Sønderjylland
ISL-Lokalhistorie

www.msj.dk
Tlf. 24 22 43 60
ljh@msj.dk

Lennart Madsen
Museum Sønderjylland
- Arkæologi Haderslev

Elsemarie Dam-Jensen
Museum Sønderjylland
- Kulturhistorie Tønder

© Sønderjysk Månedsskrift og forfatterne

Sønderjysk
KULTUR-
fællesskab

Omslagslayout
Headquarters

Layout
Tekst & Design

Tryk
Mohrdieck Tryk A/S
Aabenraa

I dette nummer

H.P. Hanssen og Agent Z. 171
Var H.P. Hanssen i al hemmelighed spion for den danske hær og måske endda identisk med Generalstabens topspion i Berlin - den mystiske *Agent Z?* Museumsinspektør ph.d. Kristian Bruhn, Mosede Fort Danmark 1914-18, reder trådene ud.

Den gamle guldsmeds svendestykke 178
Henning Nicolaisen fortæller om guldsmeden Ulrich Johannsen fra Sønderborg og hans værker.

Slesvigske gårde og trefløjede gårdanlæg på Ærø 181
Museumsleder ph.d. Kim Furdal, Ærø Museum, beretter om landbrugets byggeskik på Ærø.

Gemte og glemte stenkister ved Haderslev og Aabenraa - en skjult kulturarv. 191
Forfatter Helge C. Jacobsen skriver om de gamle stenbroer.

Forfatteren Marcus Lauesen fra Løjt (1. del) . . 197
I dette nummer bringer vi første del af H.E. Sørensens fortælling om forfatteren Marcus Lauesen og hans værker. Næste del bringes i årets 6. udgave af månedsskriftet.

Det sker i Museum Sønderjylland 206
Enhedsleder Carsten Porskrog Rasmussen fortæller om sommerens rundvisninger på Sønderborg Slot.

Bagsiden om forsiden 208
Museumsinspektør Tenna R. Kristensen fortæller den sørgelige historie om Fiskbæk Bro.

Forsidebilledet

Fiskbæk Bro. Øverst ses det vestlige gennemløb inden nedrivningen. Nederst ses det vestlige gennemløb efter opførelsen af den nye bro.

Foto: Tenna R. Kristensen, Museum Sønderjylland.

Sønderjysk Månedsskrift 6 • 2018 leveres omkring den 9. september.

H.P. Hanssen og Agent Z

Af Kristian Bruhn

Det vakte megen opsigt i det sønderjyske, da Michael Clemmesen i et foredrag på Folkehjem i Aabenraa i 2012 fremlagde den hypotese, at H.P. Hanssen i al hemmelighed havde været spion for den danske hær, og at han var identisk med Generalstabens topspion i Berlin - den mystiske Agent Z. Museumsinspektør ph.d. Kristian Bruhn fra Mosedø Fort Danmark 1914-18 har arbejdet videre med sagen og gjort nye fund i både danske og udenlandske arkiver.

KARL STRACKERJAN var i årene før 1. Verdenskrig redaktør på den tyske avis i Haderslev, *Schleswigsche Grenzpost*, og kendt som H.P. Hanssens ærkefjende. I 1905 blev Strackerjan ved retten i Flensborg idømt en bøde på 500 Mark for at have beskyldt Hanssen for højforræderi mod Tyskland. Det var hans 13. presseforseelse. Han fik med tiden et anstrengt forhold til de tyske myndigheder og til sine egne tidligere allierede, som mente, han var fanatisk. Ikke desto mindre fortsatte han ufortrødent sin pressehetz mod H.P. Hanssen og beskyldte ham for at stå i ledtog med det danske kongehus, som hemmeligt arbejdede på Slesvigs løsrivelse fra det tyske kejserrige. I 1917 var den gal igen. I Rigsdagen i Berlin blev H.P. Hanssen af præsidentens tjener overrakt et brev fra Strackerjan, som nok engang beskyldte Hanssen for at tjene Tysklands fjender. Hanssen skulle efter sigende have udnyttet sin position som medlem af den preussiske landdag og den tyske rigsdag til at have bedrevet politisk og militærpo-

litisk spionage til fordel for Danmark og de allierede.

H.P. Hanssen tilbageviste hver gang anklagerne om parlamentsspionage og stemplede Strackerjan som notorisk kværlant, men undlod efter 1905 at indlede retssager om injurier. Strackerjan var efterhånden blevet ufarlig, og hans evige råb om *ulven kommer* blev ikke længere taget alvorligt. I sommeren 1919 skrev han sin sidste beskyldning om spionage, inden han døde udskældt og ensom i Kiel i 1921. På Landesarchiv Schleswig-Holstein har Karl Strackerjan efterladt sig et privatarkiv indeholdende diverse avisudklip, som vidner om hans livslange jagt på at dokumentere det sønderjyske *Hochverrat*, som det tyske retsvæsen aldrig formåede at bevise.

H.P. Hanssens privatarkiv og erindringer

Nogle mennesker tager livets hemmeligheder med sig i graven, mens andre går til bekendelse i livets efterår og røber, hvad de hidtil har hemmeligholdt. Det er ikke ualmindeligt, at der i erindringer eller i fortrolige breve til internt brug i familien afsløres årtier gamle hemmeligheder. H.P. Hanssen førte udførligt dagbog, skrev erindringer og har efterladt sig et stort privatarkiv, som i dag befinder sig i Rigsarkivet i Aabenraa. På dansk grund efter Genforeningen havde han ikke længere grund til at frygte de tyske myndigheders ransagninger af hans hjem og kunne trygt have betroet sig til papiret.

Jeg har ikke vendt hver en sten og

Karl Eginhard Strackerjan (1854-1921). Som journalist, forfatter og avisredaktør var Strackerjan i årtier kendt som det danske mindretals ærkefjende, og ikke mindst H.P. Hanssen måtte lægge ryg til beskyldninger om spionage og højforræderi. Strackerjan ses i midten af billedet.

kan tage fejl, men jeg har konkluderet, at H.P. Hanssen intet sted i sine private efterladenskaber har røbet, at Karl Strackerjan i virkeligheden havde ret, og at han faktisk havde forbindelse til udenlandske efterretnings-tjenester og fungerede som spion.

Det tætteste, vi kommer, på en tilståelse i den retning er en kort bemærkning om, at hans far i sommeren 1870 var involveret i slige aktiviteter, og at han vidste besked. *“J.P. Reimers kom ud fra Sønderborg og havde bag lukkede Døre hemmelighedsfulde Samtaler med min Fader. Mange Aar efter fortalte han mig, at det drejede sig om en paatænkt fransk Landgang ved Sottrupskov. En Tropestyrke skulde lande her og angribe Dybbølstillingen nordfra, mens en fransk Flaade angreb den fra Vemmingbund. Fader skulde skaffe sikre og paalidelige Veivisere til Dybbøl”.*

Jyske officerer røber H.P. Hanssens navn

Den 28. april 1916 videresendte oberstløjtnant Birke i Viborg, som var stabschef for 2. generalkommando, en fortrolig skrivelse fra detachementet i Fredericia til Overkommandoens Efterretningssektion i København om forholdene syd for grænsen. Skrivelsen faldt ikke i god jord, og Overkommandoens stabschef, Palle Berthelsen, bad den kommanderende general, Vilhelm Gørtz, om at informere Birkes overordnede, generalløjtnant Tuxen, som var chef for 2. generalkommando. Problemet var ikke det indholdsmæssige, altså de faktuelle oplysninger om forholdene i Tyskland, men at Birke havde røbet meddelelsen med navns nævnelser.

Gørtz måtte derfor i et privat brev skrive til Tuxen, at Berthelsen havde

bedt ham henlede hans opmærksomhed på, at Birke i en indberetning "vedrørende Efterretningsforhold har nævnt Rigsdagsmand H.P. Hanssen ved Navn, og at dette kan give Anledning til nogen Fare for Manden, eftersom Indberetninger af denne Art, selv om de behandles med den størst mulige Forsigtighed, jo dog passerer flere Kontorer og skal tages i Nr., og et Navn da kan blive hængende i en eller andens Erindring og uforvarende blive røbet. Jeg har derfor lovet ham at bede Dig meddele Birke, at han bør udelade ethvert Navn, der, om det kommer frem, kunde virke kompromitterende for vedkommende Meddeler. For Efterretningsvæsenet her er Navnet ikke nødvendigt; det vil være tilstrækkeligt, hvis man særlig vil fremhæve, at der bør tillægges Efterretningen eller dens Paalidelighed særlig Vægt, da at antyde dette paa anden Maade".

Den mystiske Agent Z

Tidligere seniorforsker på Forsvarsakademiet, Michael Clemmesen, faldt over denne brevveksling fra 1916 og læste den på den måde, at H.P. Hanssen var hemmelig agent for den danske hær, hvilket var en dyb hemmelighed, hvorfor det lå de københavn-

Peter Martin Laurids Birke (1865-1941). Oberstløjtnant Birke måtte i 1916 stå skoleret efter at have videregendt en efterretningsrapport fra grænsen. Generalerne ønskede ikke H.P. Hanssens navn røbet i de fortrolige indberetninger, da det kunne give anledning til fare for manden.

ske generaler stærkt på sinde, at den indiskrete oberstløjtnant i Viborg ikke igen røbede Hanssens eller andres navne.

Clemmesen opdagede desuden, at Generalstaben i starten af det 20. århundrede havde en hidtil ukendt, men højt lønnet, hemmelig agent i Berlin, som i interne papirer blev omtalt som Z eller Agent Z og tydeligvis indtog en særstilling i forhold til de øvrige agenter. Clemmesen lagde derfor to og to sammen og fremlagde i 2012 den hypotese, at denne Z i Berlin var identisk med H.P. Hanssen (der ofte boede i Berlin som medlem af den preussiske landdag og tyske rigsdag).

To år senere gennemgik jeg Krigsministeriets arkiv i Rigsarkivet og måtte ligeledes sande, at denne Z spillede en fremtrædende rolle i efterretningstjenesten i starten af århundredet, og at han var omgærdet af megen mystik. I 1907 vidste office-

Foto: Af fotografier fra Rigsarkivet.

*Hans Peter Hanssen (1862-1936).
 Havde Strackerjan måske ret i sine
 beskyldninger om parlamentsspionage
 trods manglende beviser? Og var H.P.
 Hanssen endda identisk med den
 danske generalstabs topspion i Berlin -
 Agent Z?*

*Agent Z, skyldes en ren tilfældighed,
 og at ministeriet havde rod i papirerne.
 Blandt nogle udgående papirer i
 Krigsministeriets arkiv lå der ét ind-
 gående brev, som ikke skulle have lig-
 get dér.*

Den virkelige Agent Z

Det var et kort brev fra I.C. Christensen til chefen for Generalstaben, Wilhelm Gørtz, vedlagt et langt håndskrevet brev fra juli 1908. Det lange brev var stilet til general Gørtz og viste sig at være en mindre selvbiografi skrevet af oberst v. Schultz. I.C. Christensen havde kommenteret indholdet med, at "*Jeg kan ikke gaa ind paa at skaffe S. til Berlin mere*". Henover kommentaren var påført et stort rødt Z.

Det viste sig hurtigt, at denne Schultz var identisk med Agent Z i Berlin. Christian Wilhelm Carl von Schultz var aktiv i efterretningstjenesten i årtierne efter 1864. I 1877 var han kaptajn og kompagnichef i 8. bataljon, men kom ud for en ridulykke i tjenesten og pådrog sig en knæskade. I 1885 blev han afskedit fra hæren med invalidepension. I september 1901 mødtes han med generalstabsofficeren, oberst Kühnel, der fortalte ham, at E-tjenesten var gået i stå, og at der i Generalstabens arkiv ikke fandtes oplysninger af yngre dato om fæstningsværkerne

terne i Generalstaben ikke, hvem Z var, hvordan han var blevet hvervet, eller hvilke aftaler der var indgået med ham.

Hypotesen, om at Z skulle være H.P. Hanssen, blev efterprøvet ved at sammenholde oplysningerne i Krigsministeriets arkiv med oplysninger i H.P. Hanssens privatarkiv i Aabenraa, hvilket tilvejebragte et sikkert bevis på, at der var tale om to forskellige personer. Det kunne gentagne gange konstateres, at Z og Hanssen befandt sig to forskellige steder i Tyskland på samme tid.

En henvisning i britisk og amerikansk forskning til en *Agent Z Report* dateret 1901 om det sømilitære potentiale i den tyske havneby Emden resulterede i en længere korrespondance med arkivarer i London og Washington, som viste sig at ende blindt. At det lykkedes at identificere

ved Kiel end Schultz' gamle rapporter fra 1880'erne. På det tidspunkt var Schultz forpagter på en gård i Jylland, men indvilgede i at opsigte sin stilling og hemmeligt genindtræde i hæren. Han blev forfremmet til afskediget oberstløjtnant (og i 1904 oberst), mens krigsminister Madsen skaffede penge fra en privat fond. Alt blev ordnet af Kühnel personligt, og af sikkerhedshensyn blev kun krigsministeren og konseilspræsidenten informeret.

Knap halvdelen af 1902 var Schultz på rekognosceringsrejser i Tyskland, og året efter flyttede han permanent til Berlin. Hovedopgaven i Berlin var at knytte forbindelse til personer, "... som til stadighed kunde holde os underrettet om Alt, hvad der passerede derne- de samt især kunde give os en Advarsel

hvis et saadant Foretagende, et pludseligt Overfald paa vort Land, agtedes udført".

Schultz forsøgte at løse opgaven ved at studere de nordtyske havne- og garnisonsbyer, som kunne tænkes involveret i en sådan ekspedition. Han arrangerede en baderejse til øen Borkum med det formål at overvære de landgangsøvelser, som den tyske højsøflåde gennemførte på øen. Han studerede de tyske aviser, tidsskrifter, bøger og lavede diverse analyser og beregninger af, hvor hurtigt et ekspeditionskorps kunne indskibes, sejles til Køge Bugt og landsættes. Han udarbejdede forskellige forslag til etablering af et varslingsystem, som kunne advare den danske regering i tide, hvis et overraskelsesangreb var under forberedelse. Han plejede omgang

Rigsdagen i Berlin. Som medlem af den preussiske landdag og den tyske rigsdag havde H.P. Hanssen adgang til fortrolige oplysninger, som ifølge Karl Strackerjan blev videregivet til Tysklands fjender.

BERLIN.
Reichstaggebäude u. Bismarckdenkmal.

Foto: Postkort, Museum Sønderjylland.

Christian Wilhelm Carl von Schultz (1833-1909). Født i Holsten, men dansk officer 1851-1885. I 1901 blev han genansat i hæren, og året efter flyttede han til Berlin på hemmelig mission under dæknævnet Z.

Den anden hemmelige meddeler kaldet Z

For helhedens skyld skal det nævnes, at der findes to personer, som begge blev omtalt som Z, og som ikke skal forveksles. I årene op til og under 1. Verdenskrig var redaktøren af Ribe Stiftstidende, N.C. Willemoës, og redaktøren af Kolding Avis, Erik Hansen, aktive i den danske hærs efterretningstjeneste og dens bestræbelser på at holde sig orienteret, om hvad der passerede i det sønderjyske og navnlig den del, der ikke kunne passere den militære censur. De to redaktører havde hver sine meddelere syd for grænsen og deltog aktivt i det samlede indhentningsarbejde. Hvad, der kunne offentliggøres i aviserne uden at komme på kant med dansk presselovning, blev trykt, og resten blev videregivet til de danske militære myndigheder. Erik Hansen brændte sine fortrolige papirer i foråret 1918, da tyske provokatører havde held med at optrevle nogle af efterretningsnetværkene i grænseregionen, men redaktør Willemoës' dagbøger fra krigsårene eksisterer stadig. Diverse meddelelser fra Sønderjylland er noteret i dagbøgerne, og med-

med de tyske officerskredse og højere embedsmænd i Auswärtiges Amt og fik, som tiden gik, delvis indsigt i den hemmelige krigsplanlægning rettet mod Danmark, som blev udarbejdet i de år.

Kühnel værdsatte Schultz og delte hans trusselsopfattelse, men i 1908 gik det galt. Kühnel blev syg og døde, hvorfor Schultz måtte skrive til generalstabschefen og indvie ham i foretagendet. I.C. Christensen fik kolde fødder over spionagen i Tyskland og afskedigede Schultz, men i stedet for at acceptere afvisningen gik Schultz til briterne og tilbød sin tjeneste. Schultz døde i april 1909 og fungerede det sidste halve år af sit liv under dæknævnet S som den britiske topspion i Berlin og den højest betalte af alle i Secret Service.

Jørgen Zachariassen (1859-1941). Mejeriejerer fra Dybbøl, var i de sidste 15 år før Genforeningen aktiv i den danske hærs efterretningstjeneste som leder af Sønderborg-distriktet i Slesviggruppen. I en af de bevarede kilder til gruppens historie optræder han under forkortelsen Z.

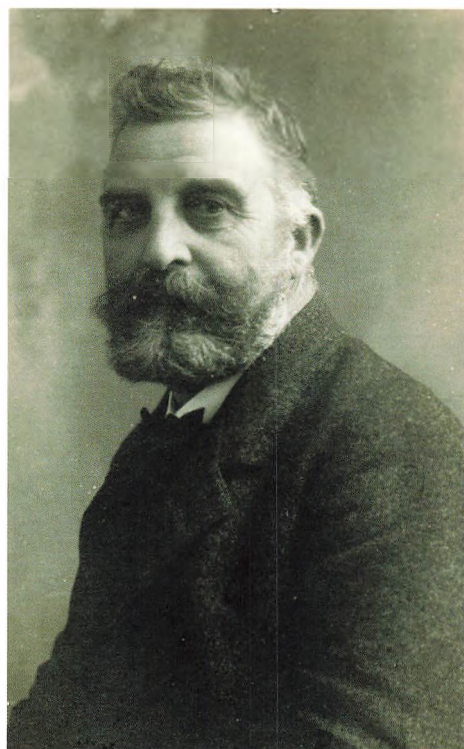

Foto: Ukendt fotograf, Museum Sønderjylland.

deleren er nævnt med et bogstav. En af de mest aktive meddelere blev omtalt som Z, og det var mejeriejerer fra Dybbøl, Jørgen Zachariassen, som i øvrigt var leder af Sønderborg-distriktet i den såkaldte *Slesviggruppe* (Generalstabens Efterretningssektions hemmelige efterretningsorganisation i Slesvig), som eksisterede fra 1906 til 1920.

I dag må vi konstatere, at den udsældte fanatiker Karl Strackerjan, havde ret i en stor del af sine udokumenterede påstande om dansk spio-

nage i Tyskland, og at de fleste beviser blev brændt af Generalstabens i de tidlige morgentimer den 9. april 1940. ■

Kilder og litteratur

Landesarchiv Schleswig-Holstein. Abteilung 399.57. Karl Strackerjans privatarkiv. Rigsarkivet Aabenraa. H.P. Hanssens privatarkiv.

Diverse myndighedsarkiver, se referencer i Bruhn 2017.

Michael Clemmesen: H.P. Hanssen - den danske generalstabs stjerneagent Z i Ber-

lin. *Sønderjysk Månedsskrift* 2012 side 114-121.

Kristian Bruhn: *Den hemmelige stat. Rets- og administrationshistoriske studier i den danske efterretningstjeneste fra de slesvigiske krige til tiden omkring 1. Verdenskrig.*

Ph.d.-afhandling fra Københavns Universitet 2017.

Den gamle guldsmeds svendestykke - et bæger af Ulrich Johannsen i Sønderborg

Af Henning Nicolaisen

Når man taler om sønderjysk sølv, så tænker de fleste nok på hovedvandsæg eller lugtedåser. Og selvom guldsmedene også fremstillede andre kostbare ting, som guldsmykker med fine stene og fili-granarbejder, så var fremstillingen af sølvskeer stadig hovedbestanddelen af dagens arbejde. Men der blev også lavet såkaldt korpusarbejder i form af bl.a. kaffe- og tesæt, fade, bægre, pokaler osv. Et bevis herpå er den lille pokal, der blev årsagen til denne historie.

Lidt om guldsmeden

ULRICH JOHANNSEN blev født i Sønderborg 22. december 1816 i Sct. Jørgensgade 29, hvor faderen af samme navn var bagermester. Han var af gammel alsisk slægt, og moderen Sophia Ernestine Timm stammede fra Nordborg.

Toro: Ukendt fotograf, forfatteren.

Som nykonfirmeret valgte den 16-årige Ulrich at blive guldsmed, og ved påsketid 1832 kom han i lære hos den velansete guldsmed i Sønderborg Jens Jensen, hvis værksted lå ved det gamle rådhus. Det var en udmærket læreplads, idet Jens Jensen nærmest var hofleverandør til hertugfamilien på Augustenborg. Læretiden var 5 1/2 år, og han fortsatte endnu en tid som svend hos Jens Jensen. Han fik de bedste anbefalinger fra mester og drog i september 1838 med skib til hovedstaden og fik arbejde hos hofjuveler J.B. Dalhoff, hvor han arbejdede i otte måneder.

Det var en hård, men sikkert lærerig arbejdsplads. Lærlingene fik øretæver, og i samme periode kom et par svende op at slås, hvorved en tysker blev dræbt. Dalhoff var en foregangsmand på mange områder og sparede ikke sig selv eller sine ansatte. Hans nye svend kom også på kunstskele, hvor bl.a. Bissen underviste i tegning og modellering. Dalhoff leverede i øvrigt også en række væddeløbspræmier til Augustenborg Slot - og måske skaffede den nye svend aftalen i hus?

I 1839 tog svenden ranslen på ryggen og drog på valsen ud i verden med knortestok og cylinderhat de næste 4 år. I hertugdømmerne var der

Ulrich Johannsen ved arbejdsbordet.

nemlig som i det øvrige Tyskland vandretvang på 3 år, hvoraf det ene år skulle være i udlandet. Til fods gik han fra Flensborg til Altona/Hamburg, Harburg, Schaffhausen, Strassburg og Wien.

Tilbage i hjembyen Sønderborg følte han, at han nu var klar til at etablere sig. Selvom han nok videreførte sin læremester Jens Jensens tradition, så havde han nu tilegnet sig mere erfaring i fremstilling af finere guld- og sølvsmykker og juvelerarbejder, men også m.h.t. de mere fabriksfremstillede ting, der efterhånden begyndte at komme på markedet.

Den 13. november 1843 nedsatte han sig som guldsmedemester i Perlegade 47. Han kom godt fra start og giftede sig, som veletableret guldsmed, den 13. maj 1847 med Dorothea Christiane Philipsen - en skomagerdatter fra Nordborg. Det 20 år lange og lykkelige ægteskab med *Die Dora* resulterede i ni børn, heraf døde

ét barn som lille. Dora døde allerede som 40-årig den 8. juli 1867. Guldsmeden var enkemand resten af sine mange dage.

Indtil 1886 fortsatte Ulrich Johannsen sit håndværk i Perlegade (nr. 47-73-62), hvor sønnen Hans Ebbe Johannsen overtog forretningen og i 1888 flyttede til Perlegade 24. Ikke så sært, at Perlegade blev kaldt guldsmedegaden. Men faderen var stadig i værkstedet, og fra tidlig morgen til sen aften lød der uafbrudt hammer-slag fra værkstedet! Til en søn i Flensborg forærede han til hans sølvbryllup et bæger, der nu befinder sig på en hædersplads i Sct. Jürgens Kirke.

Guldsmedens stempler

Bægeret fra 1911 er stemplet i bunden af cuppa (øverste del) med mestermærket U.I., Sønderborgs bymærke (en borg) og desuden de tyske stempler med halvmåne og krone, der dog kun sjældent blev benyttet i landsde-

T.v. Kobberstik af bægeret.

T.h. Ulrich Johannsens sølvbæger, som måler 14 cm i højden og vejer 148 g.

Eksempler på Johannsens arbejde mellem 1843-1890.

len, selvom Nordslesvig var tysk til 1920. Lødheden er 800, som er standard i Tyskland. De fleste guldsmede havde flere stempler gennem deres virketid.

Svendestykket og den senere kopi

Som svendestykke lavede Ulrich Johannsen et vinbæger efter et forbillede, der skulle vise sig at blive brugt igen! Ligesom svendestykket blev det andet bæger lavet på gammeldags manér og uden moderne hjælpemidler af to plader sølv, der blev banket og drevet op-hamret, slebet, poleret og forgyldt. Det må siges at være godt klaret af en 94-årig. Bægeret var en foræring til sønnen, der fik det som julegave i 1911. Samme sommer havde han været i Schlesien for at besøge børnebørnene. Som hjemmetysker brændte han for den tyske sag, og der er bestemt blevet talt tysk ved middagsbordene!

Den kernesunde mand, der aldrig havde været alvorligt syg, måtte alligevel give op og henslumrede til det hinsides stille og roligt den 25. april 1912, som Sønderborgs ældste borger.

Læg mærke til, at kraven mellem selve skålen og stilken mangler på bægeret fra 1911. Måske er det derfor, at det ikke er lykkedes at samle de to dele helt korrekt!

For guldsmedene i Sønderjylland var det naturligt, at de skaffede sig tyske forlæg at arbejde efter. Det var som regel kobberstik, som ses af billedet. Man kunne naturligvis til en vis grad ændre på tingene, og Ulrich Johannsen havde da også evner til selv at tegne. Der er bevaret en skitsebog med en del fine tegninger. I den lange periode, Johannsen arbejdede, var der flere stilskift, og man måtte holde sig orienteret om, hvilken mode og stil der var oppe i tiden. ■

Kilder

Chr. A. Bøje: *Danske guld og sølvsmedemærker*. bd.3, 1982.

Jubilæumsskrift for firmaet, 1943.

Mitteilungen des verbandes Deutscher Juweliere, Gold- und Silberschmiede. Maj og juni 1912.

N. Dalhoff: Jørgen Balthasar Dalhoff: *Et liv i arbejde*, 1915-16.

Olav Bonefeld: *Guldsmed Jürgen Joachim Jürgensen*. I: *Nordslesvigske Museer III* 1976, 21/43.

Folketællinger og kirkebøger.

Slesvigske gårde og trefløjede gårdanlæg på Ærø

Af Kim Furdal

In between

Kun de færreste er i dag klar over, at Ærø var en del af hertugdømmet Slesvig frem til 1867. På Ærø er den historiske bevidsthed om øens sønderjyske fortid stort set ikke eksisterende, og i Sønderjylland pendler øen ud og ind af den sønderjyske historie som Sønderjylland af den danske. Øen dukker op, når talen falder på delingerne og fredsafslutningen efter nederlaget i 1864. Og det ses mest markant, når øen end ikke optræder på kort over hertugdømmet, hvor det grafisk kan være svært at få øen mod øst med.

SØNDERJYLLAND ER ET grænseland med kulturmøder på kryds og tværs, så det er med professor i etnologi Bjarne Stoklunds ord: *“et ønskelaboratorium for studier af kulturmøder”*. Og her har Ærø noget at byde ind med. Midt ude mellem Als og det sydfynske øhav ligger Ærø på kanten af hertugdømmet, og har gennem århundreder haft livlige handelsmæssige forbindelser med resten af hertugdømmet, Norge, Sydfyn og Lolland-Falster. Det mærker man på øen, hvor madkulturen tydeligvis er del af det sønderjyske kulturområde, og hvor der på Vestærø tales en dialekt med klare forbindelser til alsisk, mens man længere mod øst og i Marstal taler dialekter med træk, som knytter sig dialektalt til lollandsk.

At tale og at bygge synes at være tæt forbundet. Det ser man bl.a. i Angel, hvor overgangen fra dansk til tysk

blev fulgt op af en ny byggeskik, der som sprogskiftet skulle markere gårdmændenes nye status fra slutningen af 1700-tallet og frem. I det følgende vil jeg tegne nogle streger til landbrugets byggeskik på Ærø og især den såkaldte slesvigske gård frem til slutningen af 1800-tallet. For Ærøs vedkommende har den slesvigske gård været genstand for en undersøgelse foretaget af Frilandsmuseets leder, overinspektør Peter Henningsen, mens der i Sønderjylland på såvel dansk som tysk side siden slutningen af 1800-tallet har været en løbende diskussion, som i store perioder har været stærkt præget af de nationale forhold.

Den slesvigske gård

Overordnet kan man sige, at hertugdømmet Slesvig frem til midten af 1800-tallet var præget af tre gårdtyper. Fra nord til en sydlig tværgående linje fra Ribe i vest til Genner Bugt i Øst finder vi den firlængede gård. Syd for Danevirke og Slien finder vi det nordtyske *Hallenhaus* eller på tysk *das niederdeutsche Hallenhaus*. Det er mellem disse to gårdtyper, at vi finder den slesvigske gård (på tysk det mere præcise begreb *Wohnstallhaus*), og det er nok i denne porøse geografiske opdeling af gårdtyper, at vi finder forklaringen på den forskningsmæssige bevågenhed, denne gårdtype har fået.¹⁾

Den slesvigske gård kan karakteriseres som en enlænget gård med bebo-

ikke alene om interessen for den slesvigske gård. Allerede i mellemkrigsårene gjorde direktøren for Altona Museum, Otto Lehmann, opmærksom på den slesvigske gårds ligheder med det nordfrisisk *Geesthardenhuis*, som man finder i området fra Husum i syd til Soholmer Å i nord (umiddelbart syd for Niebøl).⁵⁾ Stoklund gik dog skridtet videre og pegede på, at man finder den slesvigske gård i det frisisk bosættelsesområde, og gårdformer med samme hovedkarakteristika kan findes ned langs den tyske og hollandske nordsøyst.⁶⁾ Uden for hertugdømmet Slesvig finder man gårdtypen på Lyø og Strynø.

Hvornår udviklingen af den slesvigske gård har fundet sted, er vanskeligt at fastsætte, men en mulighed kunne være perioden ca. 1550-1620, der var præget af velstand, innovationer og en kraftig byggeaktivitet.⁷⁾ Dette ville i givet fald passe godt til Henrik Vensilds undersøgelse af byg-

geskikken i Skast herred i det 17. og 18. århundrede, hvis hovedresultat er, at en række innovationer inden for boligindretningen allerede blev indført før 1660, men ikke nødvendigvis var udtryk for en lineær udvikling.⁸⁾

Hertug Hans den Yngre og den slesvigske gård

Dateringen er behæftet med usikkerhed, men hvis udviklingen og udbredelsen af den slesvigske gård i Vestslesvig og Mellemslesvig har fundet sted under den økonomiske højkonjunktur fra midten af 1500-tallet til begyndelsen af 1600-tallet, så har det interessante implikationer for gårdens udbredelse på Ærø. Allerede i 1892 pegede den danske gårdshistoriker R. Mejborg på, at den enlængede gård kan være introduceret af hertug Hans den Yngre (1545-1622) i forbindelse med de store reformer af godsdriften, som han gennemførte efter

Den slesvigske gård på Föhr eller det på tysk mere præcise Wohnstallhaus. Hovedbygningen er opført i teglsten, men hjelmen forrest i tegningen er bræddebeklædt.

Tegning: R. Mejborg 1892, s. 81.

Den nu fredede Stenagergård i Stokkeby på Ærø fotograferet af Svend Jespersen fra Nationalmuseet i 1957. Gården er et godt eksempel på den slesvigske gård, der ikke behøver at være så enlænget endda, men har taget form efter gårdens skiftende behov for bygninger.

overtagelsen af sit arvelod efter dronning Dorothea i 1571. Tidligere overinspektør på Sønderborg Slot, Peter Dragsbo, har berørt denne mulighed, og senest har Peter Henningsen skærpet argumentationen for, at hertug Hans den Yngre i forbindelse med omlægningen af godsdriften har *dikteret* byggeskikken på Sundeved, Als og Ærø.⁹¹

Hans den Yngre var en yderst driftig godsejer, der formåede at blive en af de største fødevarerproducenter i hertugdømmerne. Det skete ved omlægning af godsdriften med vægt på hovedgårdsmarkerne drevet af hoveripligtige bønder, som mærkede de barske konsekvenser af omlægningen. Alene i Søbygaard len på Ærø blev antallet af bøndergårde reduceret fra 127 til 61 i perioden 1602-1638, en reduktion på 52 %. Intet under, at hertug Hans den Yngre siden er blevet set som en fæl bondeplager.

Tidsmæssigt ville introduktionen af den slesvigske gård i slutningen af 1550 og starten af 1600-tallet passe godt sammen med ændringerne af

bøndernes grundlæggende eksistensbetingelser. Udvidelsen af hovedgårdsdriften på Ærø må have betydet en reduktion af jordtilliggende på de tilbageværende gårde og dermed et væsentlig mere begrænset behov for produktionsbygninger samtidig med, at en stor del af landsbyerne blev egaliserede under de skiftende hertuger. I alt fald er det interessant, at da man i midten og slutningen af 1700-tallet udstykkede de fire hovedgårde på Ærø (Søbygaard, Gudsgave, Gråsten og Voderup) blev resultatet, at Ærø med enkelte undtagelser fik et stort antal husmandsbrug og små gårde (parcellister, dvs. små gårde *udparcelleret* fra de fire hovedgårde). Ifølge J.R. Hübertz var der i 1827 kun 133 hele bol, men 126 halve og 41 kvarte bol. Hertil kom andre 21 af en mellemliggende størrelse og fire mindre gårde. Det vil sige, at kun 40 % af de 325 bolsmænd ejede et hel bol. Til disse skal lægges 200 kådnere og 287 husmandslodder samt 165 jordløse huse og 43 bolsparcellister. I det perspektiv er det forståeligt, når læge J.R.

Hübertz i 1834 bemærker, at man ikke anvender ordet bonde på Ærø: "De som eie et Bol kaldes Bolsmænd, Halvbolsmænd, Trefferdingsbolsmænd o.s.v., men i modsætning til Kodboere og Husmænd eller Inderste kalde de sig Avlsmænd".¹⁰⁾

Hertug Hans den Yngres ændringer

af godsstrukturen i slutningen af 1500- og starten af 1600-tallet skabte altså en stor stand af husmænd og små gårdmænd på Ærø, der kunne levere den nødvendige arbejdskraft på hovedgårdsmarkerne. Samtidig tog landbefolkningen den nye gårdtype til sig enten gennem pålæg fra gods-

Papes smukke kort over en del af Store Rise, hvor man tydeligt kan se de en-længede gårde, som for fleres vedkommende ligger med gavlen ud mod gaden.

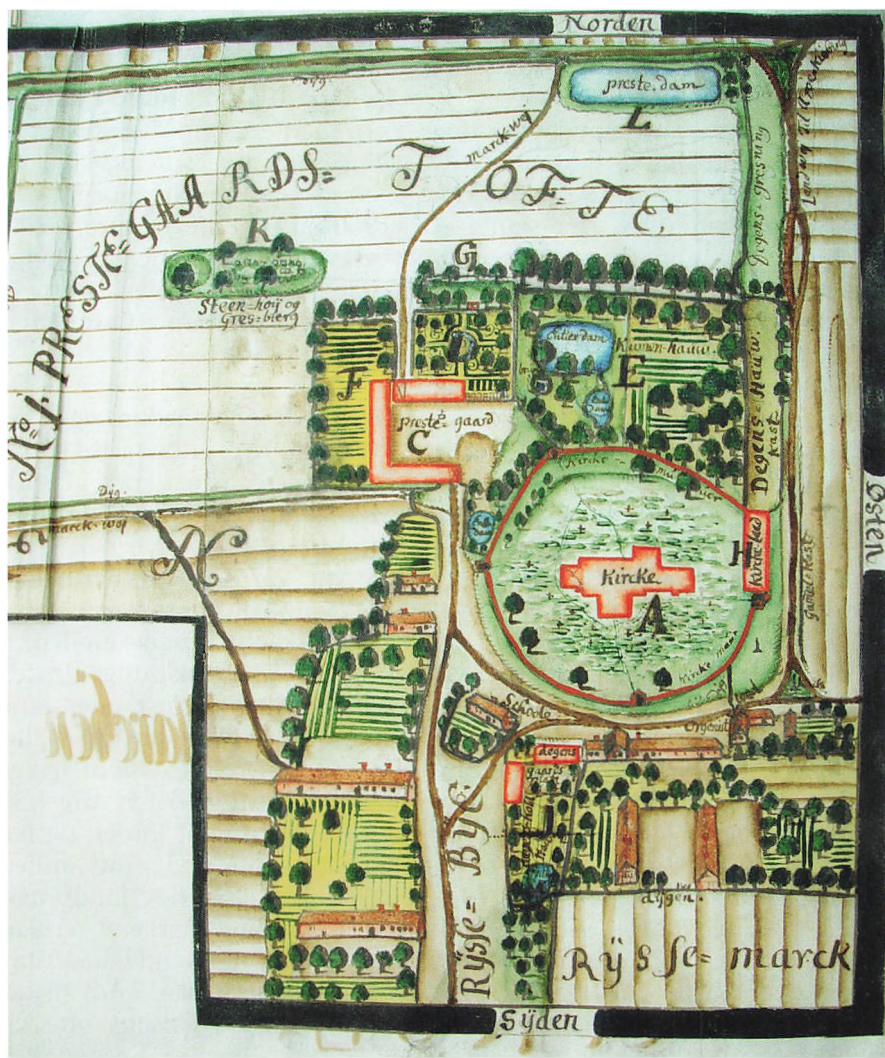

Foto: Æro Museum.

administrationen eller gennem individuel tilegnelse af moderne gårdtyper tilpasset behovet for plads til heste, kreaturer og korn.

Vi finder nok også her forklaringen på, at man ikke i samme omfang som på Als finder de såkaldte hjelme til opstakning af de utærskede afgrøder.¹¹ Der blev udvidet med forskellige former for småhuse og tilbygninger som svinestald, tørvehus, små lader m.m., men en stor del af gårdene har været for små til, at det gav mening at opføre hjelme til opstakning af korn.

For de større gårdmænd blev den slesvigske gård med den stigende velstand op gennem 1800-tallet for klein og uprætentiøs. Der skulle et større produktionsapparat til en stigende produktion og ikke mindst et stuehus med omgivelser, der kunne signalere velstand, prestige og status. Det blev derfor den store gruppe af parcellister på Ærø, som kom til at videreføre traditionen med de enlængede gårde, som endnu ses mange steder, selv om bindingsværket i sidste halvdel af 1800-tallet de fleste steder blev erstattet af grundmur.

Intet er så ødelæggende for bygningskulturen som velstand, der giver mulighed for at rive ned og bygge om. På Als byggede mange gårdmænd nye stuehuse i 1870'erne og 1880'erne, mens behovet for større plads til halm, hø og korn i perioden 1880-1914 blev tilgodeset med trempelbygninger, der gav ekstra opbevaringsplads på loftet.¹²

Efter 1867 blev forbindelserne mellem Ærø og resten af hertugdømmet skåret over. Ærøs parcellister holdt fast ved den enlængede gård, som de var fortrolig med og som passede til

deres beskedne jordtilliggende og dyrehold. Selv om der er enkelte trempelhuse på Ærø, så vandt denne bygningstype aldrig indpas på Ærø som på Als. Parcellisternes behov og ønsker var mere til vinkeltilbygninger eller små selvstændige bygninger til svin, høns, brænde m.m.

Også på et andet punkt adskiller de slesvigske gårde på Ærø sig fra de slesvigske gårde på Als. Mens hovedlængen på Als lå langs gader og veje, så man tænkte i gårdens for- og bagside, så vender mange af gårdene på Ærø gavlen ud mod gaden. Denne forskel kan man endnu i dag spore rundt på Ærø, hvor nye stuehuse fra slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet er blevet opført på samme sted som det gamle og med gavlen vendt ud mod gaden. Dette gælder bl.a. Pedersminde i Øster Bregninge (opført 1860).

Det trefløjede gårdanlæg

Lige som den enlængede gård vandt fodfæste på Ærø i kraft af sin kulturelle, statsretslige og økonomiske tilknytning til resten af hertugdømmet Slesvig, var dette også tilfældet med det trefløjede gårdanlæg.

Landskabet Angel mellem Flensborg og Slesvig fik tidligt glæde af den økonomiske gevinst efter landboreformerne i løbet af 1700-tallet, der bl.a. betød ophævelse af livegenskabet i den østlige del af Angel, selveje, en udskiftning af jorden og teknologisk innovation, der forvandlede Angel til et velstående landbrugsområde.¹³ Det blev markeret på flere områder, i en voksende hjemstavnsbevidsthed, som bl.a. kom til udtryk i pastor H.N.A. Jensens ofte citerede folkebog *Angeln*. Sprogligt opgav

bønderne fra slutningen af 1700-tallet den socialt stigmatiserende danske dialekt til fordel for plattysk, der på sigt blev banemand for højtysk. Sprogskiftet tog knap 50 år, så det reelt var gennemført i det meste af Angel, da Sønderjylland for alvor vågnede nationalt i 1840'erne, selv om der i de enkelte sogne var stemmer, der holdt fast ved dansk.¹⁴⁾

Med den stigende velstand fra 1840'erne begyndte angelbønderne at markere deres nye sociale status i bygningskulturen med trefløjede anlæg bestående af en fritliggende hovedbygning med høj sokkel og dekorativ midterkvist (frontispice), på hver side flankeret af en avlsbygning, der tilsammen skabte en gårdsplads, en *cour d'honneur*, som på de større herregårde med en plæne eller anlæg i midten, hvor man standsmæssigt kunne tage imod gæster. Bedst var det, hvis der var plads til en allé med træer på begge sider, der førte op til

hovedbygningen, som et *point de vue*. Men det var langt fra alle steder, hvor pladsen var til alléer. Mange steder var det småt med plads mellem hovedbygningen og avlsbygningerne, så det næsten lignede et sammenbygget anlæg. Inspirationen til denne type af anlæg hentede gårdmændene på Angel fra de slesvig-holstenske og danske godser.

Foruden Angel finder vi også det trefløjede gårdanlæg på Løjt Sogn lige nord for Aabenraa og i området mellem Haderslev og Kolding. Det næsten konsekvente sprogskift var bønderne på Angel dog alene om. Og så finder vi det trefløjede anlæg på Ærø.

Det tidligste eksempel er utvivlsomt Gravendal på sydøstkysten af Ærø ud til Marstal Bugt på Østærø. Her føjer det trefløjede gårdanlæg sig smukt ind i morænelandskabet med en lang allé fra landevejen op til gården med dens *cour d'honneur*, der må

Trefløjet gård ved Satrup i Sydslesvig. Selv om den venstre fløj er revet ned, kan man stadig ane den storhed, som har præget gården med dens cour d'honneur, hvor besøgende har kunnet køre rundt om det lille anlæg for at stige af hestevognen foran hoveddøren.

Foto: Kim Purdal.

Foto: Kim Furdal.

Gravendal havde sin placering i landskabet med sig, da Klestrup genopførte gården som et trefløjet anlæg i 1858. Det må have været et utroligt syn for samtiden, der var vant til den mere beskedne enlængede gård.

have imponeret på Ærø efter opførelsen i 1858. Gårdmandens status blev også understreget ved tiltaleformen, idet ejeren blev tiltalt proprietær selv om han formelt var parcellist.¹⁵⁾ Den oprindelige gård blev opført i 1769 som en firlænget gård i forbindelse

med udstykningen fra hovedgården Gråsten, og man kan kun gisne om baggrunden for valget af en trefløjet anglergård. En forklaring kan være, at Jens Clausen Klestrup (1776-1857), far til bygherren Eli Sophus Klestrup (1813-1876), var medlem af den slesvigske stænderforsamling i slutningen af 1830'erne og begyndelsen af 1840'erne. Stænderforsamlingen holdt til i Slesvig. Mon ikke rejserne frem og tilbage fra stænderforsamlingen har betydet, at Klestrup har færdedes nogenlunde hjemmевandt på Angel, og her har noteret sig de nye moderne tendenser inden for gårdbyggeriet. Og mon ikke han har ladet sine oplevelser gå videre til sønnen, hvis denne ikke ved selvsyn har stiftet bekendtskab med de imponerende gårdanlæg?

Der er ikke foretaget systematiske undersøgelser af anglergårdens ned-

Foto: Kim Furdal.

Lille Søbygaard (opført 1888) med de for Ærø så karakteristiske træer tæt på hovedbygningen.

slag på Ærø, men der er næppe tvivl om, at der gik en rum tid inden gårdmændene for alvor tog den nye gårdtype til sig. Meget tyder på, at nye tendenser inden for arkitektur og byggeskik generelt slog væsentlig senere igennem end andre steder. Størstedstiden for de trefløjede anlæg på Angel var 1850'erne og 1860'erne. På Ærø skal man frem til 1870'erne før de trefløjede anlæg begyndte at skyde op. Gode eksempler er Buenagergård i Thorup (opført 1874), Lille Søbygaard (opført 1888), og Kongeballevej 11 i Store Rise (opført 1899). Sammenholdt med gårdene på Angel er det på nær Gravendal mere beskedne bygninger uden den meget markante midterrisalit og frontispice, der præger gårdene på Angel. Og hvor gårdene på Angel er præget af skiftende stilretninger inden for arkitekturen, foretrak gårdmændene på Ærø oftest den pyntelige senklassicisme, selv om de i modsætning til beboerne i Ærøskøbing gerne byggede i blank mur.

Afrunding

I dag finder man inden for grænserne af hertugdømmet Slesvig kun den enlængede gård på geesten i egnen omkring Tinglev og så på Ærø, hvor byg-

ningerne vidner om, at Ærø frem til 1867 var del af et større kulturområde i grænselandet. Man skal ikke tage årstallet helt bogstaveligt for som historien om det trefløjede gårdanlæg fortæller, så fik påvirkningen fra resten af hertugdømmet betydning for gårdbyggeriet på Ærø helt frem til slutningen af 1800-tallet. Tilsvarende er tilfældet med den enlængede gård. Meget tyder på, at man skal helt frem til 1900-tallets første årti, før mindre vinkelbyggede gårde i røde tegl og helvalmede gavle begyndte at skyde op i landskabet som moderne afløser for parcelisternes enlængede gårde.

Der er i dag stor fokus på *eventyrbyen* Ærøskøbing og hertug Hans den Yngres hovedbygning Søbygaard, men faktisk har Ærø en rig bygningskultur på landet, der ikke blot er en fryd for øjet, men som også fortæller om handelsforbindelser og kulturens veje i et større kulturgrænseområde i hertugdømmet Slesvig. Den historie fortjener en langt større opmærksomhed, end det er tilfældet i dag. ■

Noter

- 1) Dragsbo, Peter (2008).
- 2) Stoklund, Bjarne (2008), side 38 og 41.
- 3) Stoklund, Bjarne (2008), side 32.

- Jespersen, Svend (1961), side 15-20.
- 4) Stoklund, Bjarne (2008), side 29-31.
- Lauridsen, Peter (1895), side 113.
- 5) Lehmann, Otto (1938), side 82, Peters, L.C. (1929), side 319-325.
- 6) Stoklund, Bjarne (2003), side 100. Senere kunne han ironisere over den mere nationale forsknings trang til at sætte etnicitet på gårdtyperne: "*Die nordfrieschen, oder sagen wir besser: die westschleswigschen Wohnstallhäuser sind wie die in Mittelschleswig durchgehende Vordiele, die das Haus in Wohnung und Stall teilt, charakterisiert*". Stoklund, Bjarne (2008), side 35.
- 7) Wiegelmann, Günter (1976), side 188.
- Dragsbo, Peter (2008), side 18.
- 8) Vensild, Henrik Vensild (2008), side 91.
- 9) Dragsbo, Peter (2008), side 97 og Henningsen, Peter (2012), side 43.
- 10) Hübertz, J.R. (1834), side 216-217.
- Jespersen, Svend (1961), side 53.
- 11) Henningsen, Peter (2012), side 24ff
- 12) Dragsbo, Peter (2001), side 303.
- 13) Hagemeyer-Kottwitz, Anita (1982), side 131ff
- 14) Bock, Karl N. (1937).
- 15) Henningsen, Peter (2011), side 47, note 44.

Litteratur

- Bock, Karl N.: Sproget i Angel. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 1937, side 67-73.
- Dragsbo, Peter og Helle Ravn: *Jeg en gård mig bygge vil - der skal være have til*. Esbjerg 2001.
- Dragsbo, Peter (red.): *Haus und Hof in Schleswig und Nordeuropa*. Heide 2008.
- Hagemeyer-Kottwitz, Anita: *Angeliter Dreiseithofanlagen. Die Entwicklung der Dreiseithöfe in der Landschaft Angeln vom späten 18. bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts*. Neumünster 1982.

- Henningsen, Peter: Under samme tag. Den slesvigske gård på Ærø i det 18. og 19. århundrede: *Årbog 2012*. Ærø Museum 2012, side 20-47.
- Hübertz, J.R.: *Beskrivelse over Ærø*. København 1834.
- Lauridsen, Peter: Om dansk og tysk Bygningsskikke i Sønderjylland. I: *Historisk Tidsskrift* 6 rk. VI, side 43-113.
- Lehman, Otto: *Das Bauernhaus in Schleswig-Holstein*. Altona 1927.
- Peters, L.C.: Das Bauernhaus und seine geschichtliche Entwicklung. I: *Nordfriesland. Heimatbuch für die Kreise Husum und Sütdondern* 1929, side 313-335.
- Lehman, Otto: Die bisherigen Ergebnisse der Hausforschung für das Volkstum im deutschen Schleswig. I: *Nordelbingen* 1938, side 69-107.
- Mejborg, Reinhold: *Nordiske Bøndergaardene i det 16.de, 17.de og 18.de Aarhundrede. 1 bind Slesvig*. København 1892.
- Rapoport, Amos: *House form and culture*. Englewood Cliffs 1969.
- Stoklund, Bjarne: Gårdtyper og boligformer. Om at tolke landlig byggeskik. I: Bjarne Stoklund: *Tingenes kulturhistorie. Ethnologiske studier i den materielle kultur*. København 2003, side 79-110.
- Stoklund, Bjarne: Der schleswigsche Hof und die dänische Bauernforschung. I: Dragsbo, Peter (red.): *Haus und Hof in Schleswig und Nordeuropa*. Heide 2008, side 24-43.
- Vensild, Henrik: Westjütische Bauweisen im 17. und 18. Jahrhundert. I: Dragsbo, Peter (red.): *Haus und Hof in Schleswig und Nordeuropa*. Heide 2008, side 78-95.
- Wiegelmann, Günter: Novationsphasen der ländlichen Sachkultur Nordwestdeutschlands seit 1500. I: *Zeitschrift für Volkskunde* nr. 72, 1976, side 177-200.

Gemte og glemte stenkister ved Haderslev og Aabenraa - en skjult kulturarv

Af Helge C. Jacobsen

I årene før og efter 1800 blev der over større og mindre vandløb opført ganske mange broer. Det skyldtes flere forhold.

PÅ DE BEFÆRDEDE strækninger krævede den erhvervsmæssige og trafikale udvikling i slutningen af 1700-tallet, at vejstandarden i både Kongeriget og Hertugdømmerne fik en højere kvalitet. Derfor udstedte staten vejforordninger i alle dele af delstaten. Et af

resultaterne af vejforordningen af 29. oktober 1784 for Hertugdømmet Slesvig blev, at der i Sønderjylland i de efterfølgende år opførtes mange stenkister. I vejforordningens § 14 stod der (her oversat fra tysk):

“For at undgå farer og ulykker skal der etableres broer for kørende og fodgængere på alle steder ved landeveje, hvor disse er nødvendige, såfremt de ikke al-

Broen ved Rundemølle: Den næsten tilgroede stenkiste tæt på mølledammen ved Rundemølle. Broen bar mølletrafikken fra de to landsbyer Bodum og Nørby.

Foto: Helge C. Jacobsen.

lerede forefindes. Disse broer skal anlægges så stærke, som forholdene kræver det, og så brede, at tre heste ved siden af hinanden bekvemt og sikkert kan passere derover, og de skal også med sidegelændere vedvarende vedligeholdes i bedste og upåklagelig stand. For at lette op- og nedkørsel, hvorved de rejsende især om natten ikke forfejler den rigtige opkørsel og derved pådrager sig skade, pålægges det, at der på begge sider etableres en stenbelagt rampe på fem til seks fod, der på siderne forsynes med et nedadgående gelænder”.

Men også landboreformerne med udflytning af mange gårde fra landsbyerne ud på markerne fremmede behovet for at bygge broer over vand-

løbene. Bønderne skulle nødvendigvis transportere korn til mølle for at få malet mel.

Det var de befærdede vejstrækninger, der skulle krydse større vandløb, som krævede de største broanlæg oftest opført som buebroer, stenplankebroer eller stenkister med flere gennemløb. Ved mindre vandløb, især når dette blev krydset af en mindre befærdet vej, kunne man klare sig med en stenkiste med et enkelt gennemløb eller med en træbro.

Alle de gamle træbroer er borte, men områdets eneste buebro, Vartenbergbro, der ved Vedbøl fører den gamle Oksevej fra Haderslev mod vest over Kolsbæk, står der stadig, og det samme gør Immervad Bro, en

Broen ved Skinkelsbækken: Også kisten ved Skinkelsbækken er næsten groet til. Den kan alene iagttages fra udløbet, da den i tilløbssiden er forlænget med betonrør.

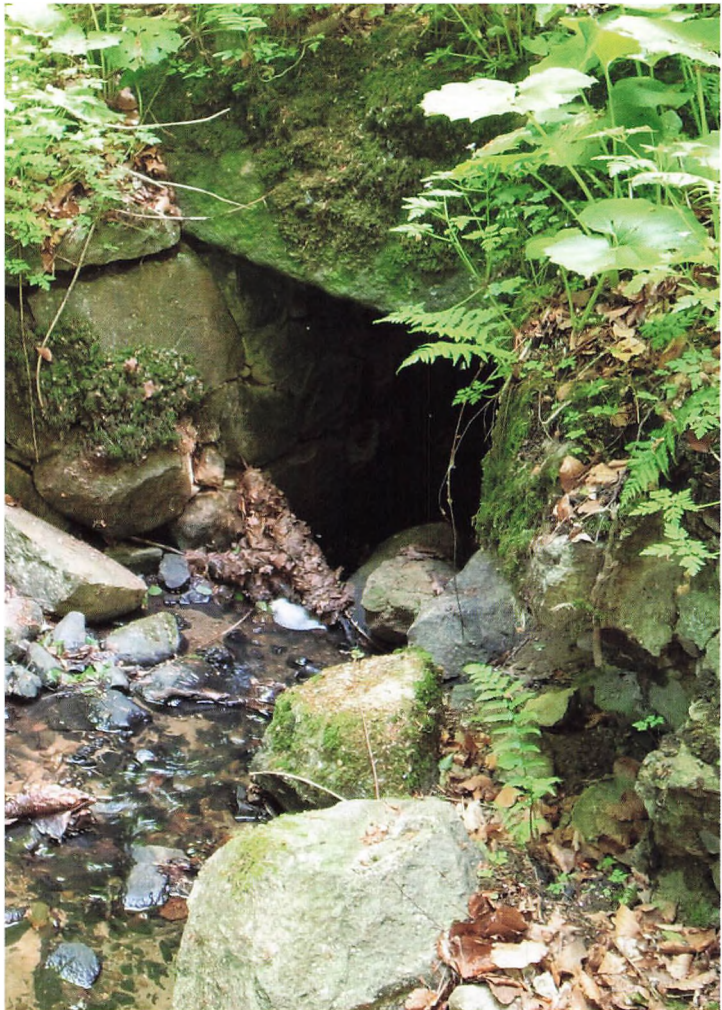

Foto: Helge C. Jacobsen.

stenplankebro, der førte samme vej over Rudbæk.

Alle andre stenbroer i området blev opført som stenkister med enkelt gennemløb. Mange er forsvundne, de er blevet erstattet af rørbroer eller betonbroer, dog ligger nogle der stadig. De er dog stort set gemte og glemte. To af dem førte den gamle oksevej fra Haderslev til Hærvejen over mindre vandløb. Lige syd for Erlev ved Haderslev finder man én ved at følge

Baldersvej helt ud i marken, hvor vejen ender ved Skinkelsbækken. På den anden side af bækken er den gamle vej pløjet op. Kisten kan kun iagttages fra fraløbssiden mod øst. Tilløbssiden er forlænget med betonrør for at gøre den tidligere markvej bredere. Også Surkærbro over Kolsbæk bærer et stykke af samme vej. Man finder den på Fredshulevej nord for Skovby. Broen er meget intakt, men på grund af tilgroning er den nemmest at iagt-

Broen ved Aarupgård: Den lille smukke, velbevarede stenkiste, der ligger dybt ned i slugten, hvor Skelbækken løber under Aarupgårdvej.

Foto: Helge C. Jacobsen.

tage om vinteren, og det er bedst at stå nede ved eller i bækken.

Kestrup Bæk, der løber fra Nørre Vilstrup til Slivsøen ved Hoptrup, løber gennem to stenkister. Den første finder man, hvor den tidligere kirkevej fra Over Kestrup til Vilstrup Kirke fører over bækken. Man finder broen ved at gå på den tidligere kirkevej nu markvej, der drejer fra Vilstrupvej mod vest 100 m syd for Vilstrup Kirkevej. Kisten er intakt, men er i nyere tid forstærket ved at lodsejerne har lagt betonbjælker oven på granitbjælkerne. Den gamle kirkevej har tidligere været en af ruterne fra Aarøsund mod Oksevejen og syd på. Broen over samme vandløb ved Egedal i

Hoptrup er oprindelig en stor stenkiste, men i nyere tid er den sat om. De gamle kvadersten i brofæsterne er nu muret op i cement, og der er lagt beton oven på stenbjælkerne. Fra tilløbssiden mod nord kan man få et godt indtryk af den oprindelige stenkiste. Man må antage, at broen oprindeligt er opført for at gøre møllevejen nemmere for udflytterbønderne nord for Slivsøen.

De sidste to broer, der ligger omkring og mellem Haderslev og Aabenraa, er også broer, der har gjort det lettere for bønderne at få bragt korn til mølle. Den nu nedlagte vej fra landsbyerne Bodum og Nørby til Runde Mølle på Løjt Land gik over Elsted Bæk umiddelbart før den nu

Broen i Egedal: Den ombyggede stenkiste i Egedal, som nu er forstærket med beton.

Foto: Helge C. Jacobsen.

Surkærbro: Den fine, intakte stenkiste, som Kolsbæk løber igennem.

blev presset bredkiler. En dygtig stenhugger kunne kløve stenene så præcist, at stensbjælkerne kunne hænges så nøjagtigt på broen, at kile-sporene passede ind i hinanden. Over stensbjælkerne blev der lagt stabilt grus. For at vise broens bredde og for at sikre, at de passerende køretøjer

ikke kørte ved siden af, placerede man fire til seks advarselssten langs vejsiderne på begge sider af broen samt et gelænder. De øvrige stenkister er bygget på samme måde.

De gemte og glemte stenkister er kulturminde, derfor bør de bevares og vedligeholdes. ■

Forfatteren Marcus Lauesen fra Løjt 1. del

Af H. E. Sørensen

DE KENDTESTE OG OGSÅ DEN betydeligste sønderjyske forfatter i mellemkrigstiden var Marcus Lauesen (1907-1975). Han var søn af en arbejdsmand i Løjt Kirkeby, der var veteran fra 1864 og havde været med ved både Dannevirke og Dybbøl. Lauesen var således et gammelmandsbarn, idet faderen (f. 1839) var 68 år, da drengen kom til verden, og moderen, der ganske vist var omkring 25 år yngre, var i 50'erne, da han nåede skolealderen samtidig med Verdenskrigens udbrud. Mens faderen ikke var specielt religiøs, sluttede moderen sig til Indre Mission, hvilket prægede Lauesen hele livet.

Allerede i skoletiden skrev han digte - de første på tysk, som var undervisningssproget. Men allerede som 12-årig erklærede han sig som overbevist dansk og debuterede med et digt i Aabenraa-avisen Hejmdal i afstemningstiden 1920:

*“Vi bunden var saa længe,
og utilfreds var vi.
Nu røres Harpens Streng,
og atter bli'r vi fri.
Thi altid Norden haver
vi elsket inderlig,
og atter den drager
os nærmere til sig.*

*Om end vi længe venter,
forsag dog ej, men tro,
at Danmark vil os hente
til Fædrelandets Ro.
For hvad som først er blevet
i Ørnens stride Klør,*

*bli'r ikke hastigt revet
fra dette stygge Dyr.*

*Men heldigvis er blevet
nu Ørnens Klo for sløj,
og vi har løs os revet
og løb til Danmarks Høj.
Thi der vi Ly har funden
i Nøden, som vi var.
Som Slave var vi bunden,
men nu det Ende har.*

*Det Halve af et Hundred Aar
og endnu seks dertil,
vi alle laa i fremmed Kaar,
og sjældent kom et Smil.
Men nu kan højt af Glæde
vi alle stor' og smaa,
med Sang og Fryd optræde,
at vi nu fri maa gaa”.*

Selv om versene har formelle svagheder, og klichéerne står i kø, er det alligevel en bemærkelsesværdig præstation af en 12-årig, og man aner, at noget større kunne være på vej.

Efter konfirmationen kom den velbegavede dreng ved betydelige meneskers hjælp, bl.a. Helene og H. P. Hanssen og pastor Lauritsen i Aabenraa, på Aabenraa Statsskole, hvor han tog studentereksamen i 1926. Også her skrev han digte, som med Helene Hanssens hjælp blev trykt i Hejmdal, som hun og hendes mand ejede. På gymnasiet havde han mødt den to måneder yngre Anne-Sophie Kirchstein (Antschi), som var datter af en velhavende tysksindet ingeniør. Han satte sig imod datterens forbindelse

med den danske *proletar*, men hendes farmor - en myndig kaptajns- og skibsrederenske - gav dem sin velsignelse, så de blev gift i 1929 og slog sig ned i nogle måneder i Reichenau ved Bodensøen.

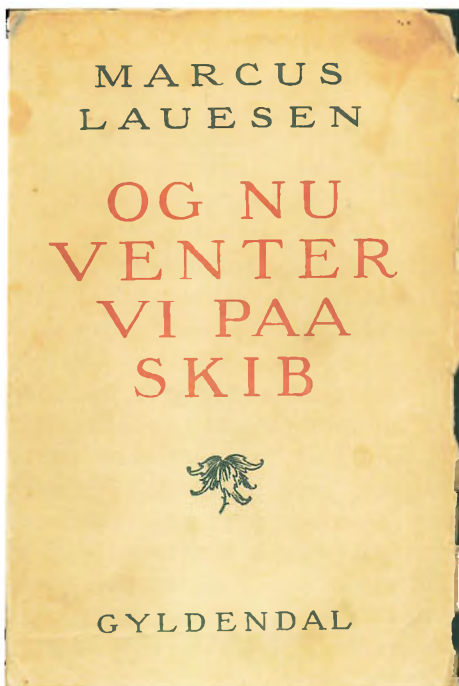
Efter studentereksamen studerede Lauesen teologi i København, men han var langt mere optaget af at skrive og udgav i løbet af få år to romaner og to digtsamlinger, der blev pænt modtaget, ikke mindst af digteren Helge Rode, der kunne se potentialet i hans skrivelser og utvivlsomt vejrede en åndsfulde.

Da Lauesen nytårsaften 1930 - efter at familien var gået i seng - satte sig til at skrive til Rode, nåede han ikke længere end til "*Kære Helge Rode!*", før pennen næsten af sig selv formede sætningen: "*Der var alle Dage noget vældigt og uforholdsmæssigt over Fru Juliane Hagemeyer...*". Og derefter

fortsatte han natten igennem, så han næste morgen havde skrevet de første kapitler af romanen *Og nu venter vi paa Skib* ud i én køre.

I løbet af de næste uger blev første udkast til, men da det kneb med arbejdsro, skaffede en ven ham logi på en præstegård på Djursland, hvor han i løbet af vinteren og foråret 1931 gennemarbejdede og renskrev manuskriptet. Det blev indleveret til C.A. Reitzels Forlag, der havde udgivet hans første fire bøger. Her var kritikeren, magister Harald Nielsen konsulent og vistnok også forlagets reelle leder, og han afviste bogen. Lauesen gav dog ikke op, men henvendte sig til Gyldendal. Den første konsulent, der fik bogen til gennemlæsning, var så overstrømmende i sin begejstring, at forlaget blev betænkelig og for en sikkerheds skyld lod endnu en konsulent gennemgå manuskriptet. Da også han sagde god for det, udkom bogen sidst i oktober 1931.

Og nu venter vi paa Skib blev årets sensation. Kritikerne var så begejstrede og næsten enstemmigt rosende i

Forsiden på Marcus Lauesens slægtsroman *Og nu venter vi paa skib fra 1931, der var en stor succes.*

deres anmeldelser, at det vil være svært at finde et paralleltifælde. Af de mere end tres anmeldelser, der fremkom i landets blade, var der ikke én negativ og kun få forbeholdne. Der blev ikke sparet på superlativerne, og den unge digter - han var kun 24 år - blev sammenlignet med både Dostojevskij og Thomas Mann. Det var næsten for meget af det gode. Og samtidig blev bogen årets salgssucces. Inden jul - på otte uger - var der solgt 35.000 eksemplarer. Det var aldrig set før. Og i løbet af de kommende måneder oversattes den til en halv snes sprog, og den unge digter tjente meget store penge. I alt er bogen kommet i mere end 65.000 eksemplarer på dansk.

En sådan succes måtte give tømmermænd, og det gjorde den også. Marcus Lauesen fik levemandsvaner, købte hus og dyr bil og tog på store rejser, samtidig med, at han i de følgende år i rasende tempo skrev den ene bog efter den anden, de fleste romaner, men også noveller og essays bl.a. til aviser og ugeblade, hvoraf en del senere samledes til bøger. Men det var svært at leve op til en så formidabel succes, som *Og nu venter vi paa Skib* havde beredt sin forfatter. Hvad værre var: også kritikerne havde fået kolde fødder. Flere af dem begyndte at trække i land fra deres ubetingede - og nok overdrevne - ros til gennembrudsromanen, og fremover hed det, hver gang der kom en ny bog fra Lauesens hånd, at han havde nok haft en stor succes, men den nye bog stod ikke mål med *Skibet*, og han var i det hele taget for nedadgående og vel i det store og hele overvurderet. Og Harald Nielsen, der ikke kunne glemme, at han havde *snydt* sit forlag for

den store succes og deraf følgende indtægter, skrev en bog på næsten 300 sider for at bevise, at han havde haft ret: at Lauesen var talentløs og *Skibet* noget makværk. Heri bragte han som bevis for sine teser en lang række løsrevne citater, der blev sammenstillet efter devisen *Og Judas gik hen og hængte sig. - Gak du hen og gør ligeså.*

Alligevel kom Lauesens bøger i løbet af 1930'erne - mindst en om året - i ganske pæne oplag, en del af dem med flere genoptryk, og selv om anmelderne var velvillige, var der dog ingen af dem, der hverken i anmelderbegejstring eller oplag nåede noget, der bare lignede *Og nu venter vi paa Skib*. I 1942 udkom hans udvalgte værker, og derefter blev der tavshed. Bortset fra nogle småsamlinger af digte og legender, udgivet som privattryk i ganske små oplag, var han tavs i tyve år, indtil han i 1961 fik et nyt gennembrud med bogen *Mor*. Den blev en bemærkelsesværdig succes og indbragte ham bl.a. Kollegernes Ærespris og Boghandlernes Gyldne Laurbær. *Mor* kom i mindst seks oplag hos Stig Vendelkær, hvilket fik forlaget til at genoptrykke en række af hans romaner fra 1920'erne og 1930'erne, delvis under nye titler.

Under krigen var han og hustruen med i modstandsbevægelsen, men samtidig gik det også stærkt ned ad bakke rent økonomisk. Antchie forlod ham og rejste hjem til Løjt, og 1949 blev de skilt, men havde dog kontakt til hans død. I tiden efter skilsmissen blev han kraftigt alkoholiseret og gik nærmest for lud og koldt vand i Københavns boheme-kvarter, indtil Kirkens Korshær tog sig af ham og skaffede ham et logi,

Forsiden på Marcus Lauesens roman Mor fra 1961. For bogen modtog han Boghandlernes Gyldne Laurbær.

som han kvitterede for ved at hjælpe til med *hærens* arbejde og skrive digte i dens blad. I mange år holdt han til på Hviids Vinstue på Kongens Nytorv, hvor hans faste plads af stamgæsterne benævntes *Marcuspladsen*.

Efter at Antchie var flyttet på plejehjem, blev deres hus på Løjtland solgt, og for pengene stiftede familien Marcus Lauesens Æreslegat, som i årene 2000-2007 uddeltes til seks sønderjyske forfattere. Det skete sidste gang ved en mindefest på Lauesens 100 årsdag den 22. januar 2007. Ved den lejlighed deltog også Antchie, der selv fyldte 100 år få uger senere.

Op nu venter vi paa Skib er en klassisk slægtsroman, hvis ydre handling dog gennem en raffineret komposition er sammentrængt til nogle få dage. Den 86-årige skibsreder- og kaptajnsenke Juliane Hagemeyer bor

sammen med sin tjenestepige i en lille unavngiven østsønderjysk by, der umiskendeligt er Aabenraa, i en førstesalslejlighed fyldt med minder om slægtens rejser på de store have. I sin ungdom havde hun selv fulgt sin mand, kaptajnen, på togter til østen. Men nu mærker hun, at tiden er ved at rinde ud, og hun beslutter sig da for at samle sine to sønner og deres hustruer sammen med familiens gamle venner - dem, der er tilbage - til en fest, hvor slægtens storhed endnu en sidste gang får lejlighed til at glimre. Dagen efter tager hun og sønnerne på udflugt til slægtens gamle gård på Løjtland, hvor endnu nogle medlemmer af familien præsenteres, og flere aspekter af slægtens historie afsløres. Efter hjemkomsten går gamle fru Hagemeyer til sengs og dør et par dage efter.

Handlingen er således i al beskedenhed en fest, en udflugt og et dødsleje. Men gennem samtaler og beskrivelser giver det alligevel et vældigt billede af slægten, der tydeligvis er i forfald på mere end en måde - økonomisk, socialt og moralsk - og blev af den grund både af danske og

tyske kritikere sammenlignet med Thomas Manns roman *Buddenbrooks* om et handelshus i Lübeck. Sønnerne er begge forretningsmænd, men selv om de sidder rimelig godt i det, er de emsigt ude efter den sidste rest af moderens formue. Gammeldags solid forretningsmoral må vige for småsnuskede fiduser, familiesammenhold for sidespring, og den ene af sønnerne udtrykker sympati for det nye Tyskland, dvs. Hitler og nazismen. Bogen foregår i slutningen af 1920'erne, så også politisk og på anden måde var det en nutidsroman, da den udkom.

Men først og fremmest er romanen et formidabelt portræt af den magt-syge gamle dame, fru Hagemeyer, der er inspireret af Antchies bedstemor, kaptajnsenken. Allerede i bogens første sætninger sammentrænger Lauesen karakteristikken af hende i tre linjer:

“Der var alle Dage noget vældigt og uforholdsmæssigt over Fru Juliane Hagemeyer, og det holdt indtil Døden langt om længe fik bøjet hendes tunge Skikkelse”.

På dødslejet - efter sommerdagen på slægtsgården - herser og regerer hun endnu med sine omgivelser, og bogen slutter:

“Og som en Bølge, der forsvinder i en faldende Gurglen, lød det atter - Jeg befaler, jeg befaler! Og fru Juliane Hagemeyer var død.”

Kun få uger efter, at bogen var udkommet, gik rygtet, at den skulle dramatiseres og opføres på Betty Nansen-Teatret med teaterdirektøren,

den store skuespillerinde Betty Nansen, i hovedrollen. Fru Nansen sagde til avisen Dagens Nyheder, at hun anså *Og nu venter vi paa Skib* for “*det genialeste værk, skabt i dansk Litteratur i hendes Levetid*” (dvs. den stod over bl.a. Pontoppidan, Johs. V. Jensen, Herman Bang og Martin Andersen Nexø!), og at hun glædede sig til at spille rollen som fru Hagemeyer. Lauesen selv slog koldt vand i blodet på journalisten. Idéen om en dramatisering var en strøtanke, han havde fremsat i en selskab, sagde han. Han var end ikke begyndt på arbejdet, men i sit ungdommelige overmod mente han nu ikke, det ville blive så svært! En dramatisering blev dog aldrig realiseret.

Bogen er fortalt som i ét langt åndedrag i et både levende og varieret sprog vekslende fra blid poesi over let ironi til storladet patos, og det kan for så vidt godt undre, at mens sæsonens to andre sværvægttere, Nis Petersens *Sandalmagernes Gade* og Knud Sønderbys *Midt i en Jazztid*, regnes blandt det 20. århundredes klassikere, er *Og nu venter vi paa Skib* stort set glemt i dag. Senest den udkom som bog, var i en forkortet udgave 1962, og i 2017 udkom den som e-bog.

Og nu venter vi på Skib var dog ikke Lauesens første roman. I 1920 kom *En Mand gaar bort fra Vejen*, der foregår i et sønderjysk landsogn - det er Løjt sogn som i de fleste af hans sønderjyske romaner og fortællinger - og handler om den psykisk ustabile Arne og hans forkrøblede bror Johannes, der bor sammen i deres barndomshjem. Arne forsøger sig som landarbejder og fisker, men må give op og bliver medlem af en bande, der stjæler får. Under et tyvetogt giver en af

de andre Arne en pistol, og i panik skyder han mod en skygge, hvorefter han melder sig som morder, uagtet ingen savnes, og intet lig findes. Han fastholder dog stædigt sin skyld og dømmes til tugthuset, hvor han dør, mens Johannes kommer på sindssygehospital. Arne var forlovet med den søde Sigrid, som i fortsættelsen *I Morgen* (1930) venter Arnes barn og føder sønnen Ove. Hun frister en tilværelse som tjenestepige, men da en velhavende gårdejer, der har mistet en arm under krigen, frier til hende, siger hun nej og rejser til København, mens bonden er ved at gå til i druk. Han følger efter hende til storbyen, men mister her den anden arm i en færdselsulykke, så hun må tage sig af den nu totalt hjælpeløse mand, mens hun selv finder kærligheden hos en ung kunstner. Bøgerne er fortalt som en ordrig enetale, en slags bevidsthedsstrøm med få replikskifter og lange berettende afsnit og indre monologer. Det er tydeligt, at Lauesen har været optaget af Dostojevskij, ikke mindst *Rodion Raskolnikov* (*Forbrydelse og straf*) med den dybe analyse af spørgsmålet om virkelig og indbildt skyld, erkendelse af ansvar for sine gerninger og forbrydelsens berettigelse eller ikke-berettigelse i særlige tilfælde. Samtalen i første del af *En Mand gaar bort fra Vejen* mellem Arne og forhørsdommeren minder - uden sammenligning i øvrigt - om kriminalkommissær Petrovitsjs snedige kredsen om mordet på pantelånersken for at fremkalde en afklaring i Raskolnikovs sind og dermed hans tilståelse og samtidig erkendelse af hans skyld og synd.

Mens succesen med *Skibet* var på sit højeste i 1932, var Lauesen i fuld

gang med sin næste roman, *En mand og hans Fjende*, der udkom samme efterår. Vejmanden Rasmus er som 12-årig blevet åndelig voldtaget af en indremissionær, som har fyldt ham med syndsbevidsthed - om synder, han næppe kender af navn og i hvert fald aldrig har begået. Det piner hans overspændte sind, så han som halvoksen søger at slå sig fri og går i den anden grøft som drunker og voldsmand. Han kommer på sindssygehospital, men vender tilbage til landsbyen som vejmand og sognets bussemand. De eneste, der virkelig interesserer sig for ham, er hans gamle barnepige Line, der hjælper ham med mad og selskab, og den unge pige Minna. Da den samme missionær, der var skyld i hans egen ulykke, sætter klørerne i Minna, bliver Rasmus ude af sig selv af raseri og søger at dræbe ham. Han arresteres, men løslades kort efter, fordi missionæren søger at leve op til sin egen forkyndelse og *tilgiver* Rasmus. Han mener, at Rasmus derved kommer i gæld til ham og fordrer hans omvendelse som modydelse. Dette afviser Rasmus både med hån og logik, hvorefter missionæren truer med at *ødelægge* ham, bl.a. ved at tage hans arbejde fra ham. Også Minna mister han, og bogen slutter med, at Rasmus tager på vandring ud i verden.

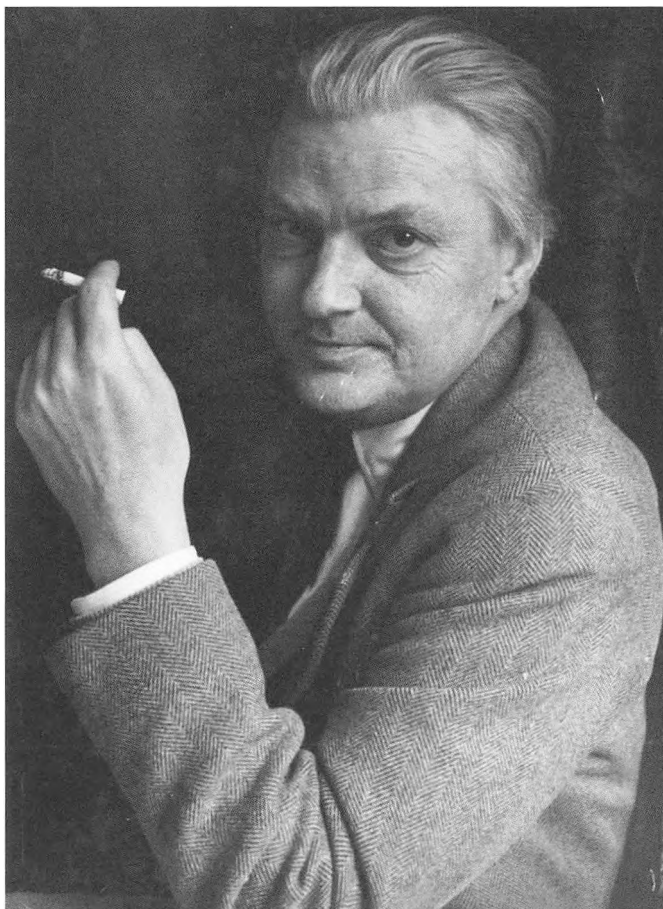
Bogen er lidt tynd i logikken. Beskrivelsen af missionærens overgreb mod drengen forekommer underligt fladt og mangler dybde - og har i hvert fald ikke præg af selvoplevelse. Det virker snarere som et nærmest moderigtigt angreb på missionen, fortalt skematisk og mærkværdigt uengageret. Man kan i den forbindelse henvise til Knuth Beckers autenti-

ske og knugende beskrivelse af sine år i et indremissionsk børnehjem i romanen *Verden venter* (1934). Bl.a. derfor bliver Rasmus' skæbne aldrig virkelig alvor. Historien er konstrueret og uden liv, både i skildringen af den religiøse tvang og hans egen krise, og det forekommer ikke logisk, at opgøret ender i druk og vold. Derimod indeholder bogen smukke naturskildringer og velskrevne situationer.

Hans angreb på missionen - måske en slags opgør med moderens religiøse opdragelse - har sikkert forbin-

delse med, at den i bund og grund borgerlige og religiøse Lauesen på den tid koketterede med kommunismen, hvor han dog næppe ville have fundet megen støtte.

Herefter skiftede hans bøger i nogle år retning, og han søgte at skrive *kosmopolitiske* romaner uden det solide hold i det hjemlige, som havde været det faste fundament for de første bøger. Han ønskede tydeligt nok ikke at blive sat i bås som *hjemstavnsdigter*. Det blev til kunstner- og rejseromanen *De meget skønne Dage* (1933), en to-

Marcus Lauesen.

bindsroman om Martin Luther og reformationstiden, *Kætteren fra Eisenach* (1934) og *Det tyske Oprør* (1936), den pacifistiske roman *Freden* (1935) om en tysk-engelsk familie under Verdenskrigen, helgen-biografien *Måske er det Katharina* (1937) og kvindeportrættet *Irene Falk* (1941), der blev hans sidste bog inden den lange pause. Desuden udsendte han novelle- og essaysamlingen *Rejser blandt Mennesker* (1938) med bl.a. indtryk fra en rejse til det fjerne østen.

Han slap dog ikke hjemstavnen, som var og blev skuepladsen for hans væsentligste litterære indsats. 1936 kom den lille roman *Skipper Theobald* om en gammel søulk, der slår sig ned som kromand ved Flensborg Fjord. Bogen indledes med skipperens død og hans sidste ord: "*Nu kan det være nok*", og hele handlingen, hvis der overhovedet er nogen, ligger inden for de næste 24 timer og består af hustruens minder og refleksioner over Theobalds liv. Gennem hendes erindringer og tanker dannes et både smukt og nuanceret billede af den udadtil lidt knarvorne herre, som bag det tilsyneladende barske ydre er et følsomt og opmærksomt gemyt. Hun funderer meget over, hvad han kan have ment med sine sidste ord uden at finde nogen egentlig forklaring, men hun kommer til klarhed over

både Theobalds person og deres indbyrdes forhold, præget af trofasthed, ømhed og solidaritet. Bogen er et tydeligt bevis på Lauesens evne til at sætte sig ind i et menneskes psyke og skildre det på en både underfundig og dyb måde. Det er en af hans bedste bøger.

Noget af det samme kan siges om *Han og hans Næste* (1938) om *amerikaneren*, der efter fyrré år i det fremmede vender tilbage til fødesognet i Sønderjylland, som han forlod i sin ungdom for ikke at blive tysk soldat. Han har sejlet som skipper over hele verden og på sine ældre dage tjent mange penge på en bomuldsplantage i USA's Sydstater. Nu bygger han sig et hus, køber jord op og finder sig tilrette i barndomsegnen. Også her er der tale om et fint og detaljeret portræt af et menneske, som har oplevet meget, og som bruger sine erfaringer til at finde en afklaring på sit liv og til i det skjulte at være en støtte for andre. Udadtil måske lidt barsk, men med hjertet på rette sted. Samtidig er bogen et nådesløst angreb på nazismen, som netop i de år bredte sig som en pest ikke mindst i Sønderjylland, både blandt danske og tyske. ■

2. del af artiklen om Marcus Lauesen bringes i næste nummer af Sønderjysk Månedsskrift.

KOM OG VÆR MED I ET GRÆNSELØST FÆLLESSKAB

Vil du være med til at støtte danskheden i grænselandet?

Så bliv medlem i Grænseforeningen og deltag i spændende aktiviteter i din lokalforening. Du får også tilsendt Grænsen, et magasin om mindretal, sprog og kultur, der udkommer seks gange om året.

Meld dig ind via vores hjemmeside eller kontakt en lokalforeningsformand i dit område.

Aabenraa

Andreas Brandenhoff • a_brandenhoff45@hotmail.com • tlf. 7464 6502

Haderslev

Peter Popp Andersen • kapopp@outlook.dk • tlf. 7456 2277

Sønderborg

Kirsten Fanø Clausen • kifanoe@gmail.com • tlf. 6177 8515

Tønder

Marie Stamp • stamp.marie02@gmail.com • tlf. 2074 6088

Rødding - Vejen

Hans Harald Sørensen • hhs111@gmail.com • tlf. 5154 2075

Kolding og omegn

Henning Haugaard • haugaardkolding@mail.tele.dk • tlf. 7550 4339

www.graenseforeningen.dk

GRÆNSEFORENINGEN
FOR EN ÅBEN DANSKHED

Det er Grænseforeningens formål at støtte danskheden i grænselandet, særligt syd for grænsen, at udbrede kendskabet til grænselandets forhold samt at bevare og styrke dansk sprog og kultur.

Sommerrundvisninger på Sønderborg Slot

Af Carsten Porskrog Rasmussen

FOR FEMTE ÅR I TRÆK er der rundvisninger på Sønderborg Slot i sommerferien, men i år udvider vi fra tre dage om ugen til alle ugens syv dage. Guideerne er inspektører og formidlere på stedet, men også fire engagerede frivillige guider, som interesserer sig meget både for slottet og Sønderjyllands historie. Man skal betale almindelig entré, men omvisningerne er ellers et ekstratilbud, man ikke skal betale for. Omvisningerne er en mulighed for at opleve slot og museum på en særlig måde, hvor man får fortalt både væsentlige og underfundige historier og får en uddybet forklaring om en række vigtige genstande.

Der er to omvisninger hver dag. Om formiddagen handler det om slottets historie. Man kommer rundt i en række af slottets historiske rum, bl.a. slotskirke, riddersal og køkken, og guideerne fortæller spændende historier fra de 800 år, slottet har eksisteret. Hver guide giver historien sin egen vinkel. Man hører om markante

personer, som den meget religiøse Dronning Dorothea, som fik indrettet slotskirken, Hans den Yngre, som nåede at få to koner og 23 børn, eller Christian 2., der opholdt sig på slottet hele 17 år - som fange. Der fortælles om madlavning og militær, kirke og konger og meget andet.

Om eftermiddagen vises der rundt i de historiske udstillinger om Sønderjyllands dramatiske historie fra Treårskrigen til Genforeningen. Guideerne giver både en indføring i dette vigtige afsnit af Sønderjyllands historie og viser og fortæller om en række af de mest markante og spændende genstande. Blandt de højdepunkter, man kan forvente at få fortalt om, er den store og mere end hundrede år gamle model af Dybbøl 1864, kejserstatuen fra Haderslev og den kjole, som den lille pige bar, da kongen tog hende op på sit ridt over grænsen i 1920.

Omvisningerne forgår i perioden 2. juli - 10. august, og begynder henholdsvis kl. 11.15 og 14.00. ■

Foto: Museum Sønderjylland.

Cathrinesminde Teglværk

Koloniale erindringssteder i Sønderjylland/
Schleswig. 23. maj - 19. aug. 2018

Drøshes Hus

Kniplinger i Drøshes Hus. Til 1. aug. 2018
Håndarbejdets Fremme 90 år. Fra 17. aug. 2018

Kulturhistorie Tønder

Kniplingsstriik - NU! Fra 22. jun. 2018

Kunstmuseet Brundlund Slot

Søren Behncke - The White House. 2. jun. - 4. nov. 2018
Gitte Kath's plakatkunst fra 1980'erne til 2015. 17. nov. - 31. mar. 2019

Kunstmuseet i Tønder

Per Kirkeby - Operabronzer. 13. jan. - 6. jan. 2019
Keramik fra Ellen & Knud Dalhoff Larsen 13. jan. - 6. jan. 2019
Fonden.
Island Life i mol. 30. jun. - 1. nov. 2018
Sigurjón Ólafsson - mangfoldige former. 24. nov. - 28. apr. 2019

Temaudstilling: Arkæologi Haderslev, Kulturhistorie Tønder og Kulturhistorie Aabenraa

Derfra hvor vi stod - Sønderjyderne
i 1960'erne & 1970'erne. Okt. 2018 - 30. sep. 2019

Bliv løbende opdateret på

www.msj.dk

Bagsiden om forsiden...

Der var engang en gammel bro ved Toftlund ...

Af Tenna R. Kristensen

SYD FOR TOFTLUND løber Geestrupvej. Det er en gammel vej, som formentlig er opstået i middelalderen. Vejen er indtegnet på Johannes Mejers kort fra 1649, som en hovedvej der løber fra Ribe til Toldsted ved Hjordkær og videre mod syd til Flensborg. Vejen forbinder undervejs en lang række af de mindre landsbyer som f.eks. Toftlund, Agerskov og Hellevad med hinanden. Flere steder passerer vejen vandskel, åer og bække blandt andet syd for Toftlund. Her er vejen ført over Lebæk og Fiskbæk af to fine ældre broer, - eller rettere *der var* to fine ældre broer, for nu er der kun én. Begge broer er fredede som fortidsminder og er dermed beskyttet af museumsloven. Men ved en meget beklagelig fejl, kom Tønder kommune til at fjerne broen over Fiskbækken i begyndelsen af året. Og nu er den gamle bro erstattet af et stort sort pvc-rør.

Den fredede, men nu fjernede bro, var opført af groft tilhuggede granitsten af forskellig størrelse. Broen havde to gennemløb og var delt af en langsgående kampestenspille. Broen

var ca. tre til fire meter lang og fem meter bred og hvert gennemløb var ca. en meter bred. Broen var blevet istandsat i 2002 eller 2003, og ved den lejlighed var den flere steder blevet beklædt med beton. Broens overliggere var således helt tildækkede med beton, mens vangerne og midterpilleren stadig var synlige.

Hvornår broen er bygget, ved vi ikke præcist. Men antageligt i slutningen af 1700-tallet eller begyndelsen af 1800-tallet. Det er på dette tidspunkt, at mange af vores flotte stenbroer er opført. Indtil da har man måttet nøjes med at passere åerne over vadesteder. Det har været en stor forbedring for trafikken, da broerne blev bygget, og de fleste vadesteder er for længst forsvundet. Men netop ved Fiskbækbroen kan man stadig i den sydvestlige brink se en række større marksten, som må være rester af et sådant ældre vadested.

Broen over Fiskbæk er væk, og dermed er også en del af vores kulturhistorie forsvundet. Lad os håbe, det ikke sker igen. ■